

А. М. ДОМАНОВСЬКИЙ

М. А. Шангін та рукопис поеми Арата "Явища" із зібрання Харківського університету: маловідомі сторінки долі науковця та манускрипту

Зібрання грецьких рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна давно вже привертало увагу дослідників, котрі не раз визначали його як одне з найбільших у колишньому Союзі та Україні [1]. Проте через низку причин, з яких першочерговою, очевидно, є значний брак кваліфікованих спеціалістів-палеографів, яких не готували (і, наскільки нам відомо, в Україні так і не готують), навіть історичні факультети провідних університетів країни [2], воно довгий час не мало належного наукового опису. Нечисленні спеціалісти вважали за потрібне перш за все приділяти увагу цікавішим з наукової точки зору та більшим за кількістю рукописів столичним зібранням, а також колекціям тих міст, доля яких виявилася значно тісніше пов'язаною з Грецією, ніж доля Харкова [3]. З огляду на те, що у нашому випадку мова йде саме про університетське бібліотечне зібрання грецьких рукописів, спеціально зазначимо працю Б. Л. Фонкича, присвячену опису грецьких рукописів із зібрання бібліотеки Московського університету [4]. Зібрання рукописів бібліотеки Харківського університету налічує 24 одиниці зберігання [5]. Опис харківського зібрання планувався у середині 1970-х років [6], проте нам невідомі спеціальні публікації виключно з цього питання, хоча саме од того часу згадки про харківські грецькі манускрипти стають частішими. Недостатня обізнаність із зібранням грецьких рукописів бібліотеки Харківського університету спричинила й повну відсутність згадок про них у нещодавно опублікованій монографії з історії виробництва та оформлення візантійської рукописної книги, яка є практично єдиним у світі спеціальним монографічним дослідженням зазначеного предмета [7]. Натомість посилання на значно інтенсивніше введені у науковий обіг і через це більш відомі манускрипти з Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Київ), котрі, до того ж, проходили реставрацію у Державному науково-дослідницькому інституті реставрації (Росія), у цій книзі є.

Лише у 2003 р. співробітниками бібліотеки було здійснено видання каталогу зазначеного зібрання, який подає опис грецьких рукописів бібліотеки за вимогами, що наближаються до су-

часного наукового рівні [8]. Звичайно, йому передували описи, укладені, приміром, Беленом де Баллю (1807 р., передруковано у статті О. Гербхарта в журналі “Zentralblatt für Bibliothekswesen” у 1898 р.) чи А. С. Коцеваловим (1941 р.) [9], а також М. П. Жинкіним у його не згаданій у передмові праці, присвяченій передусім опису слов’яно-руських рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського університету, про перший манускрипт-збірник з рукописами творів Арата, Клеомеда та Нікомаха [10]. Каталог, приурочений до Днів грецької культури у Харкові (вересень — листопад 2003 р.) і присвячений 200-річчю Харківського університету [11], надає читачу можливість ознайомитися з рукописами зібрання, їх 24, і опис їх побудовано за наступною схемою: 1. Зовнішній опис. 2. Зміст рукопису. 3. Історія рукопису. Каталог складено, як зазначено у передмові, чотирма мовами: українською, російською, англійською та грецькою [12], проте, фактично, опис кожного рукопису подано лише трьома мовами, оскільки грецькою мовою, на жаль, наведено лише назви, без перекладу анотації. Виданню передую невелика передмова, яка знайомить читача з історією усього зібрання та методикою опису рукописів [13]. Значення каталогу полягає ще й у тому, що певна частина описаних у ньому рукописів вперше вводиться до наукового обігу. Окремо згадаємо про фотографії деяких аркушів майже всіх двадцяти чотирьох рукописів, які дозволяють оцінити рукопис не лише за його описом, а й побачити його фрагмент на власні очі.

Звичайно, видання має стимулювати дослідників до подальшого вивчення грецької рукописної спадщини, що зберігається у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, на що справедливо сподіваються упорядники [14]. Ми спробуємо здійснити одну з перших таких спроб подальшого дослідження цього харківського зібрання грецьких рукописів, яка, вважаємо, допоможе певною мірою розширити наші знання про один з рукописів зазначеного каталогу. Мова йде про рукопис поеми давньогрецького письменника Арата (близько 315 — близько 240 рр. до н. е.) “Явища” (Φαλγοσενα). Вона вже за часів античності набула такої популярності, що слушним є її визначення як “античного бестселера”, надане Г. Бенгтсоном [15]. Манускрипт саме цього твору включено до першого з описаних у каталозі манускриптів — збірників XIV–XV ст. [16]. В цілому ж відомо 47 списків поеми Арата, які датуються XI–XV ст. З них найбільш старовинні рукописи зберігаються у Паризькій національній бібліотеці, Ватиканському та Венеціанському зібраннях манускриптів. Найважливішими ж для реконструкції елліністич-

них видань твору вважають Codex Marcianus 476 (Венеція, кінець XI — початок XII ст.), Codex Vaticanusgr. 1307 (Ватикан, кінець XI — початок XII ст.) та Codex Scorialensis (Ескоріал, XV ст.) [17].

Зазначений харківський збірник є найстарішим в описаному зібранні, історія його появи у Харківському університеті пов'язана з діяльністю сумнозвісного німецького науковця XVIII ст. Християна Фрідріха Маттеї. Цей манускрипт, який раніше належав Ватопедському монастирю, був вивезений до Москви старцем Арсенієм Сухановим у числі близько 500 інших рукописів, зібраних ним під час подорожі на Святу гору Афон у 1653–1655 рр. Згодом цей рукопис було викрадено Х. Маттеї і через підставну особу продано Харківському університету [18]. Тому помиляється К. Богданов, який вважає, що до Харкова рукопис потрапив уже за радянських часів [19]. Од XIX ст. і до наших днів манускрипт зберігається у зібранні університетської бібліотеки. У 1970-ті роки його, поміж інших грецьких рукописів Харкова, очевидно, досліджував за дорученням Археографічної комісії при Відділі історії АН СРСР Б. Л. Фонкич. У той же час він досліджував рукописи Одеси та Києва [20]. На жаль, лише одеським рукописам дослідник присвятив окрему узагальнювану статтю, а київським — спеціальні розвідки з окремих питань [21].

Такими постають перед нами загальновідомі факти, викладені в тім числі і на сторінках каталогу. Слід зауважити, що долю манускрипту описано у каталозі далеко не повно, жодним словом не згадане видання опису першого рукопису збірки — поеми Арата “Явица” — у всесвітньовідомій серії “Каталог грецьких астрологічних рукописів”, заснованій під впливом Х. Узенера Фр. Кюмоном у 1898 р. [22]. Завданням цього багатотомного видання став опис та публікація пам'яток астрологічної літератури з усіх європейських рукописних зібрань. Особливим здобутком серії стало виявлення та публікація багатьох манускриптів, які відбивали історію візантійської середньовічної астрології, котра практично не вивчалася до того часу, що дозволило належним чином оцінити значення грецьких астрологічних рукописів для історії знань, виявилось, що астрологічні рукописи тісно пов'язані з історією майже усіх природничих і точних наук: передусім астрономії, а також зоології, ботаніки, медицини, метеорології, математики тощо [23]. Перші одинадцять томів “Каталогу грецьких астрономічних рукописів” охопили практично всі астрологічні рукописи основних європейських зібрань: італійських (флорентійські, венеціанські, міланські, ватиканські та інші римські), французь-

ких (паризькі), німецьких, австрійських (віденські), грецьких (афінські), іспанських, британських [24].

Останній, дванадцятий том, присвячений астрологічним манускриптам із зібрань Союзу, було підготовлено висококваліфікованим візантиністом-палеографом Мстиславом Антоніновичем Шангіним (1896–1942 рр.) [25]. Виданню *Codices Rossicos* передувала тривала робота з пошуку та опису грецьких астрологічних рукописів у основних зібраннях Союзу, яка знайшла відображення у низці публікацій дослідника [26].

Codices Rossicos, який увібрав у себе публікацію та опис п'ятдесяти грецьких астрономічних рукописів зібрань Союзу [27], було дуже високо оцінено світовою науковою громадськістю [28]. Саме до нього під номером 50 і увійшов опис рукопису поеми Арата «Явища» (*Codex Universitatis Charkoviensis Graecorum*), який зберігався в той час і зберігається зараз у зібранні бібліотеки Харківського університету [29].

Як можна припустити на основі зіставлення деяких свідчень М. А. Шангіна у його авторефераті на *Codices Rossicos* та його звіту про наукові заняття з підготовки каталогу від 17 вересня 1930 р., науковець не ознайомився з харківським рукописом поеми Арата особисто, хоча й встиг на той час (окрім столичних зібрань) опрацювати манускрипти у Києві та Ніжині [30]. Про роботу у Харкові та про харківський рукопис у звіті навіть не згадано. Натомість у авторефераті дослідник зазначав, що книгосховища обстежувалися не лише ним особисто, а й іншими за його запитамі [31]. Виходячи з цього, можна припустити, що, по-перше, опис харківського рукопису було включено до майбутньої публікації уже після написання звіту; по-друге, з харківським манускриптом поеми Арата М. А. Шангін ознайомився опосередковано, завдяки допомозі іншого дослідника.

Прямах свідчень того, хто ж саме міг допомагати упоряднику *Codices Rossicos* у Харкові, ми не маємо, проте можемо зробити одне вірогідне припущення. Здається ймовірним, що опис рукопису поеми Арата «Явища» з зібрання бібліотеки Харківського університету М. А. Шангіну надав відомий харківський антикознавець Андрій Степанович Коцевалов.

На користь зробленого припущення свідчить посилена увага цього дослідника до рукопису Арата у його описі грецьких, латинських та німецьких рукописів. Так, зокрема, він доводить, що рукопис походить з колекції Арсенія Суханова, вивезеної з Афону у 1655 р., а в Харків він потрапив з Москви завдяки діяльності Х. Ф. Маттеї [32]. Цю тезу ми знаходимо й у авторефераті на *Codices Rossicos* М. А. Шангіна [33]. Очевидно, візантолог повторив її услід за А. С. Коцеваловим. Той факт, що

замітку харківського науковця опубліковано на два роки пізніше видання автореферату М. А. Шангіна, не повинен увести в оману, оскільки палеографіст мав ознайомитися з наданим йому матеріалом ще до публікації каталогу, а невелика стаття Андрія Степановича могла довгий час потому пролежати у портфелі редакції "Историка-марксиста". Про таку можливість свідчить, на нашу думку той факт, що харків'янин не згадує про публікацію М. А. Шангіна. Ймовірно, це вказує на те, що статтю А. С. Коцевалова написано не лише до того, як було опубліковано автореферат на *Codices Rossicos*, а навіть раніше за саму публікацію дванадцятого тому з "Каталогу грецьких астрономічних рукописів".

Цю гіпотезу певним чином потверджує і опис усього харківського кодексу, який містить рукопис твору Арата, і, власне, самого манускрипту "Явищ", здійснені А. С. Коцеваловим. Дослідник, зокрема, наголошує на цінності для науки схолій до поеми, що містяться у харківському її рукописі: "Харківські схолії до Арата іноді дають цікаві різночитання, які мають, як мені здається, значення для відтворення правильного тексту схолій" [34]. Про значення схолій до поеми Арата для вивчення грецької астрології нагадувати зайве: оскільки задум поета став незрозумілим для читачів уже кілька поколінь потому після написання твору, основну увагу було сконцентровано саме на схоліях [35].

Вважаємо, що наведених непрямих доказів доволі, щоб говорити про цілковиту вірогідність запропонованого припущення про те, що можливість ознайомитися зі змістом харківського рукопису поеми Арата М. А. Шангіну надав саме опис, зроблений на запит візантиніста А. С. Коцеваловим. Звичайно, остаточно потвердити нашу гіпотезу можуть лише свідчення листування між двома науковцями, чи інші архівні дані, приміром, рукопис опису рукопису твору Арата з бібліотеки Харківського університету в архівному фонді М. А. Шангіна тощо. Втім, уже зараз можна оперувати висловленими припущеннями, меншою мірою, на рівні робочої гіпотези для подальшого дослідження.

Пропонована читачеві публікація має на меті познайомити з маловідомою історією одного з рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Окрім того, вона пропонує візантиністам дізнатися про невідому сторінку біографії видатного дослідника-палеографа М. А. Шангіна, яка може виявитися для них цікавою з огляду на те, що практично єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим вивченню життєвої та творчої долі Мстислава Антоніновича є стаття С. М. Гукової, в якій не згадано про цей

епізод наукової біографії дослідника [36]. Тим часом саме М. А. Шангін, безумовно, є одним із тих видатних вітчизняних візантиністів, котрі змогли передбачити й оцінити значення розквіту нев'янучої, вічно свіжої квітки візантійської палеографії. Тож автор даної публікації робить чергову за останні десятиліття спробу привернути увагу до вивчення грецьких манускриптів (передусім середньовічних), що зберігаються в Україні. Таке звернення має стати однією з передумов відродження української візантології та візантійської палеографії. Згадаємо, що у 1920-ті — на початку 1930-х років зародження власне української візантиністики супроводжувалося доволі плідним вивченням грецької рукописної спадщини на теренах України [37].

1. Гранстрем Е. Э., Лебедева И. Н., Фонкич Б. Л. Перспективы описания греческих рукописей советских хранилищ // Археографический ежегодник за 1972 год. — М., 1974. — С. 253, 254; Скажин С. Д., Сидорова Н. А., Люблинская А. Д., Неусыхин А. И., Удальцова З. В., Гранстрем Е. Э., Романова В. Л., Самодурова З. Г. За развитие вспомогательных исторических дисциплин в области изучения западноевропейского и византийского феодализма // Вопросы истории. — 1961. — № 4. — С. 71–72; Самодурова З. Г. Об изучении греческого рукописного наследия в СССР (1945–1971 гг.) // Археографический ежегодник за 1971 год. — М., 1972. — С. 51.

2. Самодурова З. Г. Об изучении греческого рукописного наследия в СССР (1945–1971 гг.). — С. 51.

3. Самодурова З. Г. Об изучении греческого рукописного наследия в СССР (1945–1971 гг.). — С. 50–57; Самодурова З. Г. Об изучении рукописного наследия в СССР (1945–1971 гг.) Ч. 2 // Археографический ежегодник за 1972 год. — М., 1974. — С. 71–81; Гранстрем Е. Э., Лебедева И. Н. Мировой фонд греческих рукописей // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. — М., 1974. — С. 197–198; Чернухин Е. К. Греческие рукописи в Киеве // Україна–Греція. Історія та сучасність: Тези міжнародної наукової конференції. — К., 1993. — С. 163–165; Грецькі рукописи у збірниках Києва: Каталог / Укладач Е. Чернухін. — К., 2000.

4. Фонкич Б. Л. Греческие рукописи библиотеки Московского университета // Вестник древней истории. — 1967. — № 4. — С. 95–103.

5. Гранстрем Е. Э., Лебедева И. Н., Фонкич Б. Л. Перспективы описания греческих рукописей советских хранилищ. — С. 253, 254; Скажин С. Д., Сидорова Н. А., Люблинская А. Д., Неусыхин А. И., Удальцова З. В., Гранстрем Е. Э., Романова В. Л., Самодурова З. Г. За развитие вспомогательных исторических дисциплин в области изучения западноевропейского и византийского феодализма. — С. 71.

6. Гранстрем Е. Э., Лебедева И. Н., Фонкич Б. Л. Перспективы описания греческих рукописей советских хранилищ. — С. 254, 255; Самодурова З. Г. Об изучении греческого рукописного наследия в СССР (1945–1971 гг.). — С. 56.

7. Мокрецова И. П., Наумова М. М., Киреева В. Н., Добрынина Э. Н., Фонкич Б. Л. Материалы и техника византийской рукописной книги (по реставраци-

онной документации Государственного научно-исследовательского института реставрации). — М., 2003.

8. Грецькі рукописи: Каталог рукописів XIV–XVIII ст. / Упорядники: О. В. Сучалкін, В. О. Рєсприцева; переклад з грецької, наукова редакція: О. В. Сучалкін. — Харків, 2003.

9. Грецькі рукописи: Каталог рукописів XIV–XVIII ст. — С. 3; Коцевалов А. Греческие, латинские и немецкие рукописи в библиотеке Харьковского государственного университета // Историк-марксист. — 1941. — №. 3. — С. 151–153.

10. Жинкин Н. П. Краткие сведения о рукописях Центральной научной библиотеки Харьковского государственного университета им. А. Г. Горького // Труды Отдела древнерусской литературы. — 1954. — Т. 10. — С. 471.

11. Грецькі рукописи: Каталог рукописів XIV–XVIII ст. — С. 5.

12. Там само.

13. Там само. — С. 3–5.

14. Там само. — С. 2.

15. Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма. — М., 1982. — С. 192; Арат. Явления / Перепод с древнегреческого, вступительная статья, комментарии: К. А. Богданов. — СПб., 2000. — С. 5–6, 21.

16. Грецькі рукописи: Каталог рукописів XIV–XVIII ст. — С. 6–8.

17. Арат. Явления. — С. 51; Martin J. Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos. — Paris, 1956.

18. Грецькі рукописи: Каталог рукописів XIV–XVIII ст. — С. 4; Коцевалов А. Греческие, латинские и немецкие рукописи... — С. 152; Фонкич Б. Л. Греческо-русские культурные связи в XV–XVII вв. (Греческие рукописи в России). — М., 1977. — С. 68, 94; Шангин М. А. XII том русских рукописей из "Каталога астрологических рукописей": Автореферат // Вестник древней истории. — 1939. — № 1 (6). — С. 181; Фонкич Б. Л. Греческие рукописи и документы в России в XIV — начале XVIII в. — М., 1997. — С. 95–126.

19. Арат. Явления. — С. 51.

20. Гранстрем Е. Э., Лебедева И. Н., Фонкич Б. Л. Перспективы описания греческих рукописей советских хранилищ. — С. 254; Самодурова З. Г. Об изучении греческого рукописного наследия в СССР (1945–1971 гг.). — С. 56.

21. Фонкич Б. Л. Греческие рукописи Одессы // Византийский временник. — 1978. — Т. 39. — С. 184–200; Т. 40. — С. 172–185; Фонкич Б. Л. Древнейший датированный список версии "Варлаама и Иосаафа" // Конференция по вопросам археографии и изучения древних рукописей: Тезисы докладов. — Тбилиси, 1969. — С. 62–63; Фонкич Б. Л. О судьбе киевских глаголических листков // Советское славяноведение. — 1972. — № 2. — С. 82–83.

22. Catalogus codicum astrologorum graecorum. — Bruxelles, 1898–1935. — Т. 1–12; Шангин М. А. Catalogus codicum astrologorum graecorum (1898–1935 гг., Bruxelles, Т. 1–12) // Труды Института истории науки и техники АН СССР. Серия 1: Архив истории науки и техники. — Вып. 7. — М.; Л., 1935. — С. 483–485; Шангин М. А. XII том русских рукописей из "Каталога астрологических рукописей". — С. 178–179.

23. Шангин М. А. Catalogus codicum astrologorum graecorum (1898–1935 гг., Bruxelles, Т. 1–12). — С. 483–485; Шангин М. А. XII том русских рукописей из "Каталога астрологических рукописей". Автореферат. — С. 179, 184–185; Шан-

гин М. А. О роли греческих рукописей в истории знаний // Известия АН СССР. — 1930. — Отделение гуманитарных наук. — Серия 7. — № 5. — С. 307-317; *Гуко С. Н.* М. А. Шангин: жизнь и творчество // Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга. — СПб., 1999. — С. 501-502, 508.

24. *Шангин М. А.* Catalogus codicum astrologorum graecorum (1898-1935 гг., Bruxelles, Т. 1-12). — С. 484; *Шангин М. А.* XII том русских рукописей из "Каталога астрологических рукописей": Автореферат. — С. 178; *Шангин М. А.* О роли греческих рукописей в истории знаний. — С. 308-309.

25. Catalogus codicum astrologorum graecorum. — Т. 12: Codices Rossicos / Descripsit M. Sanguin. — Bruxelles, 1936; *Самодурова З. Г.* Об изучении греческого рукописного наследия в СССР (1945-1971 гг.). — С. 50; *Гукова С. Н.* — С. 501-510; *Горянов Б. Т. М. А.* Шангин: некролог // Византийский временник. — 1947. — Т. 1 (26). — С. 381-382; *Лебедев Н. С.* Византиноведение в СССР за 25 лет // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. — М.; Л., 1942. — С. 221; *Удальцова З. В.* Советское византиноведение за 50 лет. — М., 1969. — С. 118; *Гранстрем Е. Э.* Современное состояние византийской палеографии // Археографический ежегодник за 1961 год. — М., 1962. — С. 164; *Лебедев Н. С.* Выклиповедение в СССР 1936-1946 гг. // Byzantinoslavica. — 1947. — Т. 9. — С. 105; Византиноведение в СССР за 40 лет // Византийский временник. — 1958. — Т. 13. — С. X; *Удальцова З. В.* Византиноведение в СССР после Великой Октябрьской социалистической революции (1917-1934 гг.) // Византийский временник. — 1964. — Т. 25. — С. 27-28; *Левченко М. В.* Византиноведение в СССР // Ученые записки Ленинградского государственного университета. — 1949. — № 112: Серия исторических наук. — Вып. 14. — С. 234.

26. *Шангин М. А.* Catalogus codicum astrologorum graecorum (1898-1935 гг., Bruxelles, Т. 1-12). — С. 483-485; *Шангин М. А.* О роли греческих рукописей в истории знаний. — С. 307-317; *Шангин М. А.* Фрагменты греческих рукописей из Музея Палеографии // Доклады Академии наук СССР. — Серия В. — 1927. — № 7. — С. 138-142; *Шангин М. А.* Фрагменты греческих рукописей из Музея Палеографии // Доклады Академии наук СССР. — Серия В. — 1927. — № 9. — С. 200-203; *Шангин М. А.* Греческая астрологическая рукопись из Музея Палеографии // Доклады Академии наук СССР. — Серия В. — 1928. — № 11. — С. 241-246; полный список публикаций дослідника див.: *Гукова С. Н.* М. А. Шангин: жизнь и творчество. — С. 519-520; *Горянов Б. Т. М. А.* Шангин: некролог. — С. 383-385.

27. Catalogus codicum astrologorum graecorum. — Т. 12: Codices Rossicos / Descripsit M. Sanguin. — Bruxelles, 1936. — P. 1-94; *Шангин М. А.* XII том русских рукописей из "Каталога астрологических рукописей". Автореферат. — С. 180-181.

28. *Шангин М. А.* XII том русских рукописей из "Каталога астрологических рукописей". Автореферат. — С. 179-180; *Гукови С. Н.* М. А. Шангин: жизнь и творчество. — С. 505-506; *Горянов Б. Т. М. А.* Шангин: некролог. — С. 382.

29. *Шангин М. А.* Catalogus codicum astrologorum graecorum (1898 - 1935 гг., Bruxelles, Т. 1-12). — С. 485; *Шангин М. А.* XII том русских рукописей из "Каталога астрологических рукописей". Автореферат. — С. 181; *Горянов Б. Т. М. А.* Шангин: некролог. — С. 382.

30. *Шангин М. А.* XII том русских рукописей из "Каталога астрологических рукописей": Автореферат. — С. 180; *Гукова С. Н. М. А. Шангин: жизнь и творчество.* — С. 502-505.
31. *Шангин М. А.* XII том русских рукописей из "Каталога астрологических рукописей": Автореферат. — С. 180.
32. *Коцевалов А. С. Греческие, латинские и немецкие рукописи...* — С. 152.
33. *Шангин М. А.* XII том русских рукописей из "Каталога астрологических рукописей": Автореферат. — С. 181.
34. *Коцевалов А.* Греческие, латинские и немецкие рукописи... — С. 152.
35. *Россиус А. А.* Композиция "Явлений" Арата // *Вестник древней истории.* — 2003. — № 4. — С. 21.
36. *Гукова С. Н. М. А. Шангин: жизнь и творчество.* — С. 497-520.
37. *Циганкова Е.* Візантологічна комісія ВУАН // *Київська старовина.* — 2003. — № 3. — С. 63, 64.